

“TA’NA-DASHNOM” KONSEPTINING SEMANTIK MAYDONI

Ataboyev Isroiljon Mirza o‘g‘li

Toshkent davlat transport universiteti assistenti

<https://orcid.org/0000-0003-1194-9222>

isroilataboyev2@gmail.com

Tel: +998 94 005 66 99

Annotatsiya:

Ushbu maqolamizda ta’na-dashnom konseptining semantik maydoni tahlil qilinadi. Ushbu tahlil tartibni saqlashga, me’yorlarni bajarishga va shaxsiy va ijtimoiy o‘shishga yordam beradigan tanbehlarning ko‘p qirrali xususiyatini ta’kidlaydi. Ta’na-dashnom konseptining semantik maydoni odamlarning xulq-atvori va muloqotining murakkab dinamikasiga oydinlik kiritib, biz norozilik va tanqidni ifoda etish hamda ularga javob berish usullari haqida tushunchalarni taqdim etadi.

Tayanch so‘zlar: Ta’na-dashnom, tanbeh, rasmiy-norasmiy aloqa nutqiy akt, kommunikatorlar, nosimmetrik, assimetrik, semantika, semantik norozilik, kinoya. Faktik materiallarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, tilda so‘zlashuvchilar ko‘pincha o‘zlarining noroziligini ta’na dashnom, kinoya, tanbeh shaklida ko‘proq ifoda etadilar. Tanbeh, kinoya, va ta’na dashnom berilganda so‘zlovchi uning suhbatdoshi noo‘rin harakat qilayotganiga yoki so‘zlovchiga yoqmaydigan noo‘rin harakat qilganiga amin bo‘ladi. So‘zlovchi tegishli vaziyat sodir bo‘lishini taxmin qilishga asoslanadi va bu uning o‘ziga xos (sub’ektiv) bahosiga yoki ma’lum bir hodisani idrok etishiga zid keladi, uning taxminlariga, dunyo haqidagi g‘oyalariga mos kelmaydi. Bu nomuvofiqlik ichki ziddiyatga olib keladi, buning natijasida ta’na dashnom, kinoya, tanbeh ma’lum bir maqsad uchun tanbeh qilingan harakatlariga salbiy bahoni (ta’na dashnom, kinoya, tanbeh) bildiradi. Biroq, so‘zlovchi buni yomon deb da’vo qilmaydi, aksincha unga o‘xshaydi yoki bilvosita ko‘rsatadi, shuning uchun barcha baholash elementlari ko‘pincha so‘zning taxminiga tarjima qilinadi.

Ta’na-dashnom, tanbeh so‘zlari asli arabcha so‘z bo‘lib, «Nojo‘ya xatti-xarakat uchun berilgan ta’sir, koyish, ogohlantirish yoki jazo» ma’nolarini anglatadigan tanbeh, muloqotda o‘ziga hos o‘ringa ega. Chunki jamiyatning har bir bir o‘ngli a’zosi o‘z tasavvuridagi axloq qoidasining buzilish hollariga duch kelganida qoida

buzuvchiga nisbatan tanbex berishiga odatlangan. Axloq qoidalarini har kim o'zicha tasavvur etganidek, tanbehni ham, har kim o'ziga xos usulda ifoda etadi. Shunga qarab u milliy, xududiy, kasbiy va shaxsiy (individual xususiyatlarga ega. Bir mamlakat vakillari uchun me'yor sanalgan axloq boshqa millat doirasidagi xar hil hudud kishilarining urf odatlari bir-biridan farq qilishi mumkin.[1] Musulmonchilikda inson qalbi o'ta e'zozlanganligi bois tanbex beraman, deb bo'lar-bo'lmasga odam dilini og'ritish mumkin emas. Shuning uchun xam islom shariati «Izzai mo'min gunox» ligini o'z muqaddas kitoblarida bekorga qayd etmagan. Payg'ambarimiz Muhammad sallolohi alayhivassalom hadisi shariflarida bu xaqda shunday deyiladi: «Musulmonlarni iloji borcha javobgarlikdan saqlashga kilinglar. Musulmon kishini oqlash uchun biror sabab topilsa, ko'yib yuboringlar, chunki boshchilikning afvu etishda adashgani jazo berishda adashganidan yaxshirokdir». «Mo'min odamni so'kayotgan kishi halokatga yuzlangan kabidir»[2]

Psixologik tengsizlik sharoitida yuzaga kelgan ta'na dashnom holatida har doim ziddiyat mavjud bo'ladi. Bu tengsizlik shundan iboratki, suhbatdoshining xatti-harakatlarini baholab, ta'na dashnom beruvchi o'zining odatiy tartibini o'zgartirmasligi uchun dunyoda barcha narsalar qanday bo'lishi kerakligini biladigan «Ota-ona» sifatida harakat qiladi. Shuning uchun, Krysin kommunikativ niyatga muvaffaqiyatli erishish uchun so'zlovchi nafaqat ta'na dashnom shaklining yetarliligini, balki ushbu shaklning ma'lum bir aloqa vaziyatidagi dolzarbligini ham hisobga olishi kerak hisoblaydi: nosimmetrik (teng shartlarda muloqot: do'stlar, ota-onalar, bolalar) yoki assimetrik (quyi va yoki aksincha: ona-qizi, o'qituvchi-talaba)[3]. Bu holatda kommunikatorlar va rasmiy yoki norasmiy aloqa muhiti o'rtasidagi aloqa masofasi muhim rol o'ynaydi. Norozilikning semantik turi «ta'na dashnom, kinoya, tanbeh» boshqa semantik norozilik turlaridan suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlar shakllarining xilma-xilligi bilan farq qiladi. Ta'na dashnom - oilada, uy sharoitida, institutsional aloqa sohasida, yaqin va notanish odamga hamda yuqori va bo'ysunuvchi suhbatdoshga ifodalanishi mumkin. Biroq, shaxslararo munosabatlarning dominant turi suhbatdoshlarning yaqin oilaviy munosabatlaridir.

T.A.Davydovanning fikriga ko'ra, ta'na dashnom semantikasi bilan bayonotlarning maqsadga muvofiqliligi majburiy shartlarda taqqoslanadi:

1) Ta'na dashnom, kinoya, tanbeh qiluvchi uchun istalmagan harakat amalga oshirildi;

2) Haqorat qilingan shaxs bu harakat uchun bilvosita javobgar bo'lgan shaxsdir (hatto u o'zini bunday deb hisoblamasa ham)[4].

Bundan tashqari, R.Y.Shapironing fikriga ko'ra, o'zaro tushunishga erishish uchun ta'na dashnom, kinoya, va tanbeh umumiy bilim fondiga, bir-birini tushunish istagiga, umumiy hayotiy tajribaga va uning asosida shakllangan qarashlarga ega bo'lishi kerak[5].

O'rganilayotgan material ko'rsatganidek, haqoratli tabiatning bayonotlari ularning illokatsion maqsadlarida xilma xildir. Shu bilan birga, o'rganilgan material shuni ko'rsatadiki, haqorat holatida tinglovchining nutq xatti - harakati to'rtta asosiy maksimum bilan tartibga solinadi:

- ijobiy munosabat maksimumi;
- salbiy reaksiyani kamaytirish maksimumi;
- yashirin salbiy munosabat maksimumi;
- ijobiy munosabat maksimumi ochiq salbiy munosabatning maksimumi.

Bundan tashqari, tahlil shuni ko'rsatdiki, Tinglovchi ushbu standart maksimumlar to'plamiga amal qilishi mumkin, bu direktiv tomonidan ham, vakil va komissiv tomonidan ham bildirilgan haqoratga munosabat bildiradi. Biroq, uchta holatning har birida ushbu maksimumlarning nisbati bir xil emas. Bu bizga Tinglovchining javob turi ta'na dashnomning boshlang'ich nusxasi turiga bog'liq deb taxmin qilish imkonini beradi. Dastlabki nusxalarning eng ko'p sinfi direktiv nutqni qoralash semantikasi bilan shakllantirganligi sababli, biz ular bilan tahlil qilishni boshlaymiz. Ma'lumki, direktivlarning asosiy maqsadi suhbatdoshni biror narsa qilishga majburlashdir. Rad etish semantikasi bilan direktiv nutq harakatlariga kelsak, ularning maqsadi har doim tinglovchining harakatlarini, so'zlovchi tomonidan salbiy baholanadigan harakatlarni o'zgartirishdir. Ta'na dashnom, kinoya va tanbehlar har doim bilvosita ifodalanganligi sababli, ta'na dashnom, kinoya va tanbehni, aslida, hech bo'lmaganda so'zlovchiga yoqmaydigan narsaning eng kichik ishorasi bo'lgan har qanday bayonot deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, faktik material ko'rsatganidek, ta'na dashnom, kinoya va tanbeh semantikasi bilan bayonotlarda direktiv, motivatsion intonatsiya turli shakllardagi direktiv nutq harakatlarida amalga oshiriladi. Bular 1) talab, maslahat, so'rov kabi to'g'ri ma'noda ko'rsatmalar bo'lishi mumkin; 2) rag'batlantirishning illokatsion maqsadini amalga

oshiradigan bayonotlar; 3) rag'batlantirish niyati bilvosita mavjud bo'lgan masalalar.

Ta'na dashnom semantikasi bilan ushbu ko'rsatmalarning barchasi suhbatdoshni xatti-harakatlarini o'zgartirishga undaydi. Farqi shundaki, agar talab, maslahatda so'zlovchi to'g'ridan-to'g'ri adresatdan nimani xohlashini va kutishini aytsa, u holda bayonotlarda faqat bilvosita adresatga uning xatti-harakatlarini yoqtirmasligini bildiradi. Shunga qaramay, bunday norozi bayonotlarda motivatsiyaning mohiyati ishlarning holatini oddiy bayon qilishdan ustun turadi. Ko'pincha, bunday bayonotlar suhbatdoshni xabardor qilish, uning nuqtai nazarini o'zgartirish uchun mo'ljallangan, shunda u kelajakda o'z xatti-harakatlarini yaxshi tomonga o'zgartirishi mumkin. Hatto so'roq shaklidagi ta'na-dashnomda ham so'zlovchi adresatni o'z xatti-harakatlarini tushuntirishga undaydi, shunda u oxir-oqibat o'z xatosini tan olishi va uni tuzatishi mumkin.

Ushbu turdagi ko'rsatmalar bayonotning grammatik, leksik, sintaktik tuzilishi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, bayonotlar - motivatsiyalarni savollardan va to'g'ri ma'nodagi talablardan ajratish oson. Talablar, so'rovlar va maslahatlar o'rtasidagi farqga kelsak, ularni ifodalash uchun asosan imperativ dizayn ishlatiladi, bu erda, R.Konradning fikriga ko'ra, suhbatdoshlarning rol munosabatlari va natijada Tinglovchining talab, maslahat, talabda mavjud bo'lgan shartni (r) bajarishi majburiyati darajasi muhim mezondir:

- adresat bajarishi shart(replika) — ta'na dashnom, kinoya va tanbeh illokutsiyani talab qiladi;
- adresat bajarishi shart emas - ta'na dashnom, kinoya va tanbeh illokutsiyani talab qiladi yoki maslahat beradi[6].

N.I.Formanovskayaga ko'ra so'rovlar va maslahatlar o'rtasidagi farq shundaki, so'rov va taklif ularning yakuniy natijalarida so'zlovchiga qaratilgan («Men o'zim so'rayman») va maslahat va taklif Tinglovchi uchun samaralidir («Men sizga maslahat beraman»)[7].

Shunday qilib, so'zlovchi ta'na dashnom, kinoya va tanbehni ifodalash uchun beshta direktivadan birini tanlashi mumkin: maslahat, so'rov, talab, motivatsiya, savol. Ular ifoda shaklida farqlanadi va ularning so'zlovchi tomonidan tanlanishi aloqa holati bilan belgilanadi.

Tahlil qilingan materialda tinglovchi salbiy reaksiyani kamaytirish maksimaliga amal qiladi. Tinglovchining kommunikativ xatti-harakatlarini tahlil qilish shuni

ko'rsatdiki, ko'rsatmalarga bildirilgan ta'na dashnom, kinoya va tanbega munosabat bildirgan holda, Tinglovchi ko'pincha bu eng kam kategorik xatti-harakat turini tanlaydi. Shuning uchun salbiy reaksiyani kamaytirish maksimalining ulushi boshqa maksimallarning ulushidan sezilarli darajada oshadi. Bu yerda biz turli darajalarda haqorat semantikasi bilan u yoki bu turdagi direktivaga amal qiladigan argumentatsiya, asoslash, kechirim so'rash kabi javob berish usullarini ta'kidlaymiz. Shunisi e'tiborga loyiqki, adresatning ushbu reaksiyalarining hech biri kengashning illokatsiyasi bilan ta'na dashnom, kinoya va tanbeh berilmasligi kerak. Bu, shubhasiz, ta'na dashnom, kinoya va tanbeh odatda kamdan-kam hollarda maslahat shaklida ifodalanishi bilan bog'liq. Shuning uchun, bunday yumshoq shaklda ham ifodalangan tanbeh, ta'na dashnom, kinoya ifodalashning boshqa usullari bilan taqqoslaganda, Tinglovchining ishonchsizligini keltirib chiqaradi va ijobiy emas, balki salbiy reaksiyani keltirib chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 3- jild. - ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. T.: "O'zbekiston milliy kutubxonasi
2. Muxammad Payg'ambar qissasi. - T., 1991.
3. Крысин, Л. П. Речевое общение и социальные роли говорящих [Текст] / Л. П. Крысин // Социолингвистические исследования. - М.: Наука, 1976.- С.45-52.
4. Давыдова, Т. А. Речевой акт упрека в английском языке: дис. ...канд. филолог, наук: 10.02.04 [Текст] / Давыдова Татьяна Александровна. - Иркутск, 2003. - 161 с.
5. Шапиро, Р. Я. Речевые акты и интеракции [Текст] / Р. Я. Шапиро // Языковое общение и его единицы: межвуз. сб. науч. тр. - Калинин: КГУ, 1986.-С. 40-44.
6. Конрад, Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты [Текст] / Р. Конрад // Новое в зарубежной лингвистике: сборник пер. с разн. яз.; общ. ред. Е.В. Падучевой. - М. Прогресс, 1985. - Вып.: Лингвистическая прагматика. - С. 349 - 383.
7. Формановская, Н. И. Речевой этикет: русско-немецкие соответствия: справочник [Текст] / Н. И. Формановская, Х. Р. Соколова. — М.: Высшая шк., 1989. - 96 с.

